

Tanulmány

Turi Gergő

Kötőmód a mai magyar nyelvben

Abstract

In my paper, I argue that Hungarian grammar includes a subjunctive mood. Relying on results of previous literature, I claim that the verbal suffix identified as 'imperative' in Hungarian morphology, in fact, represents the subjunctive. Imperative is encoded on the level of syntax by an imperative operator, which selects a subjunctive verb phrase. In my paper, I discuss the different contexts requiring a subjunctive complement. I analyze the morphosyntax of the subjunctive, and model it by tree diagrams, as well.

1 Bevezetés

Dolgozatomban mellett érvelek, hogy a kötőmódnak helye van a magyar nyelvtanban. A 2. és 3. részben a korábbi szakirodalom nyomán olyan leírást javaslok, melyben a kötőmód veszi át az eddigi felszólító mód helyét a morfológiában. A felszólítás imperatív operátorként jelenik meg a szintaxisban. A felszólító operátor (Imp) non-neutrális frázist (NNP) vonz, melynek fejpozíciójába felmozog az ige. Maga az Imp kötőmódú igét szelektál. Ezek a felszólító mondatok. Azokat a kötőmódú igei állítmánnyal rendelkező mondatokat, melyeket nem a felszólító operátor szelektál konjunktívuszi mondatoknak nevezem el.

A 4. részben Pataki (1984) és Tóth (2005) kutatásai alapján meghatározom azokat a kontextusokat, melyek kötőmódot hívnak elő. Ilyenek a már fent említett felszólító operátor, a célhatározó mellékmondat utalószava és bizonyos főmondati predikátumok. A dolgozat 5. részében két tesztet adok meg a felszólító operátor kimutatására a kötőmódú igei állítmányt tartalmazó mondatokban. Az egyik a „hogy”-teszt, mely szerint a *hogy* kötőszó elmaradhat az imperatív operátor megjelenésekor. A másik az igemódosító-teszt, mely megmutatja, hogy tagadás és fókusz nélküli mondatban a felszólító operátor hatására az igemódosító és az ige sorrendje fordított lesz. Még ebben a részben két szerkezeti rajzot adok meg a konjunktívuszi mellékmondatokkal álló összetett mondatok és a kötőmód morfoszintaxisának modellálására.

A 6. rész a mondatátszövődés problematikáját tárja fel. Korábbi megfigyelések szerint a konjunktívuszi mellékmondatból jólformáltabb a kiemelés, mint az indikatívuszi mellékmondatból; ezt a TenseP projekció (az időjel) hiányával magyarázom. A dolgozat 7. részében a „hadd” partikulával szerkesztett mondatokra térek ki. Megállapítom, hogy a „hadd” valójában az első és harmadik személyben megjelenő felszólító operátor, és hogy ez a partikula megfordítja az operátor kifejezte felszólítás irányultságát. A 8. rész az utasítást váró kérdésekről szól, melyek igéje szintén kötőmóddal áll. A 9., egyben utolsó fejezetben pedig kitérek az „El kell kezdem” típusú mondat szerkesztésre.

2 Szakirodalmi háttér

A szakirodalmat három fő csoportra oszthatom aszerint, hogy mely tanulmányok miképp határozzák meg a kötőmódot. A legkorábbi nyelvtanok nem említik meg a kötőmódot, a felszólító mód nem mindig felszólító jelentésű mellékmondatbeli szerepére azonban felhívják a figyelmet. Ezeket sorolom az 1. csoportba. A 2. csoportot azok az írások képezik, melyek – bár a morfológiában csak felszólító módról tudnak – mint mondattani jelenséget megemlítik a kötőmódot. A 3. csoportba azt a tanulmányt sorolom, amely – épp ellenkezőleg – a morfológiában csak kötőmódot tart számon, azonban a szintaxisban elkülöníti a kötőmódot a felszólító módtól. Én erre az utolsó csoportra támaszkodva a morfológiában csak kötőmódot feltételezek. Farkas (1992a) nyomán úgy vélem, hogy a szintaxisban a felszólító jelentést egy operátor fejezi ki, mely kötelezően kötőmóddal áll.

2.1 A kötőmód nélküli szakirodalom

A legkorábbi írások tehát nem említik a kötőmódot. Egyértelműen csak felszólító vagy parancsoló módot vesznek fel a nyelvtanba.

Simonyi Zsigmond *Tüzetes magyar nyelvten* (1895: 619) című munkájában írja:

Az idők és módok kifejezésére hat egyszerű igealakkal rendelkezik nyelvünk, úgymint négyvel a jelentő módon: ir, irt, ira, irand és kettővel a feltételes és parancsoló mód megkülönböztetésére: irna, irjon.

A morfológiában tehát parancsoló módot tesz föl. Később sem említi, hogy a mondatok szintjén ez a parancsoló mód nem feltétlenül fejez ki felszólítást.

A Tompa József szerkesztette *A mai magyar nyelv rendszerében* (1962: 354–355) szintén nem jelenik meg a kötőmód. Mégis körvonalazódik, hogy létezik olyan mellékmondat, mely igei állítmányának módja összefüggést mutathat a főmondati igei állítmány jelentésével. Ez a megállapítás szinte teljes egészében előkészíti a kötőmód terminus bevezetését.

A tárgyi mellékmondat bizonyos értelemben önálló, független a főmondattól. Állítmányának igemódját – mint a magyar mellékmondatokban általában – a főmondat igéje nem módosítja. [...] Némelykor mégis bizonyos összefüggést, párhuzamosságot tapasztalunk a főmondatbeli ige jelentése és a mellékmondat állítmányának igemódja között. [...] Tagadó vagy kételkedést kifejező főmondat után előfordul, hogy a mellékmondat állítmánya felszólító módban áll.¹

A Keszler Borbála (2003: 107) szerkesztette *Magyar grammatika* csak felszólító módot vesz fel. Megemlíti azonban a következőket:

Előfordul azonban, hogy nem tartalmaz felszólítást a mellékmondat, mégis felszólító módú az állítmánya. A felszólító mód efféle mellékmondatbeli használatát sokszor főmondatbeli szemantikai jegy, keretkifejezés (kulcsszó) határozza meg (pl. megengedés, lehetőség, szükségesség, cél, hajlandóság; *Hagynom, hogy elmenj; Óvlak attól, hogy elmenj; Most kell, hogy elmenj; Képes rá, hogy elmenjen; Meséltem neki, hogy elaludjon*); gyakran használunk felszólító módot akkor is, ha valaminek a meglétét vagy hiányát fejezi ki a mellékmondat (*Nincs, aki elmenjen*), vagy az alárendelés egészének illokúciós ereje terjed ki a mellékmondatra (*Nem akarom, hogy elmenj!*). Valószínű, hogy az alárendelt helyzetű felszólító mód megjelenését lexikális elem (úgynevezett kulcsszó), ill. ennek általános 'legyen'/'ne legyen' jelentéstartalma szabályozza.

¹ Tompa egy későbbi német nyelvű írásában már be is vezeti a kötőmód kifejezést, amire Pataki cikke is rávilágít: „Der Imperativ — es ist eher ein Impreativ-Konjunktiv.” (Tompai 1972: 65)

A főmondati kulcsszó fogalmát említve közel jut ez a nyelvtan is ahhoz, hogy fölvegye a kötőmódot mint mondattani kategóriát. Korrekten ki is jelenti:

A [...] bemutatott mellékmondatbeli módhasználatot több szerző kötőmódnak (conjunctivusnak) tartja. (Keszler 2003: 107).

2.2 A mondat szintjén megjelenő kötőmódot feltételező tanulmányok

A második csoportban azok a tanulmányok jelennek meg, melyek már megállapítják a kötőmódú mellékmondat létezését. A kötőmódot azonban csak a szintaxisban választják el a felszólító módtól.

Pataki (1984: 217) kontrasztív nyelvelemzéssel vizsgálta a magyar és a francia nyelvet. Megállapítása a következő:

A magyar nyelvtanokban az igemódok leírása távolról sem kielégítő. A csak a mellékmondatokban megjelenő, a valóságban végbe nem menő folyamatot jelző kötőmód fel nem ismerése azzal magyarázható, hogy formája az igekötő nélküli igék esetében egybeesik a felszólító módú alakkal.

Lényeges eredményeire még támaszkodni fogok, amikor a kötőmód funkcióját tárgyalom.

Kiefer a *Új magyar nyelvtan* (É. Kiss, Kiefer & Siptár 2003: 192) alaktan részében a következőket írja:

A mondattan kötőmódról is tud, alaktanilag azonban a felszólító mód és a kötőmód között nincs különbség.

Jól kiolvasható tehát az a személet, mely kötőmódot csak a mondattanban feltételez.

É. Kiss Katalin a fentebb említett *Új magyar nyelvtan* (É. Kiss, Kiefer & Siptár 2003: 143) mondattani fejezetében szintén megemlíti a kötőmódot. Patakihoz (1984) hasonlóan el is különíti a felszólító móddal álló mellékmondatoktól:

A kötőmód a felszólító móddal ellentétben nem jár az igekötő és az ige fordított sorrendjével. Az alábbi igék és melléknévi predikátumon kötőmódú igét kívánnak alárendelt mondatukban: *fontos, szükséges, lehetetlen, megkíván, megkövetel, ragaszkodik hozzá, szeretne*. A *hogy*-törlést lehetővé tevő felszólító mód a *mond, megmond, akar, parancsol, rászól, javasol, tanácsol* igék *hogy*-kötőszós bővítményére jellemző. Néhány ige mind kötőmódú, mind felszólító módú alárendelt mondatot megenged; ezek esetében is csak a felszólító módú alárendelt mondatban törölhető a *hogy*.

Tóth Enikő (2003, 2005) részletesen foglalkozik a kötőmód problémájával. Az ő elgondolása, hogy a korábban felszólító módnak nevezett kategória nem felszólító jelentéssel bíró megjelenéseit külön kötőmódnak kellene felvenni az alaktanban. Pataki (1984) nyomán a következőképpen fogalmaz:

Pataki (1984) által adott szintaktikai kritériumokat elfogadva amellet érvelhetünk, hogy a kötőmód különálló módot alkot a magyar nyelvben, valamint elkülöníthetünk egy olyan predikátumcsoportot, amelynek tagjai alárendelt mellékmondataikban mind felszólító, mind kötőmódot engedélyeznek (Tóth 2005: 175).

A kötőmód funkciójának meghatározásakor jórészt ennek a két szerzőnek eredményeire hagyatkozom.

2.3 A kötőmódot a morfológiában elhelyező szakirodalom

Ebbe a csoportba valójában egyetlen tanulmány sorolható. Farkas (1992a) a mellékmondatbeli igemódokkal foglalkozó tanulmányának elején összefoglalja a magyar igemódokat. Három csoportot állapít meg: a kijelentő, a kötő és a feltételes (vagy óhajtó) módot.² Farkas tehát nem különböztet meg az alaktanban külön felszólító és kötőmódot, hanem csak kötőmódot jelez. Én is erre az álláspontra helyezkedem, és ebből a szemszögből vizsgálom a továbbiakban a kötőmódot.

3 A kötőmód morfológiája

A mondatban kötőmódról is tud, alaktanilag azonban a felszólító mód és a kötőmód között nincs különbség.

– írja Kiefer (2003: 192). Van tehát egy olyan morfológiai kategória a nyelvünkben, amit több funkcióban használunk. Ezt eddig felszólító módnak nevezeték. Megállapították azonban, hogy gyakran nem jelenik meg a névéhez híven felszólító jelentéssel. Ezért azt javaslom – a korábbi szakirodalom nyomán –, hogy nevezzük ezt a kategóriát kötőmódnak, míg a felszólítást Farkashoz (1992a) hasonlóan vezessük be mint szintaktikai felszólító operátort. A felszólító operátornak kötőmóddal kell állnia. Tehát a morfológiai kategória a magyar nyelvben a kötőmód. A szintaxisban pedig azok a kötőmódú igei állítmányt tartalmazó mellékmondatok lesznek a konjunktívuszi mellékmondatok, melyekben nem jelenik meg felszólító operátor. Ha egy mondatban tehát van felszólító: ImpP projekció, akkor felszólító mondatról van szó.

3.1 A kötőmód jele

A kötőmód jele tehát az eddigi felszólító mód jele: a –J–. Allomorfjai: *-j*, *-jj (jőjj)*, *-gy*, *-ggy (higgy)*, *-s*.

A *-jj* és a *-ggy* alternáns csak az idézett példákban (a *jő*-, ill. a *hi*- tövek mellett) jelenik meg, a *-gy* a többi hat *sz/v*-s tőtípusba tartozó igére jellemző. Az *-s* alternáns felvételére a *t*-re végződő igék egyik csoportjának sajátos viselkedése miatt van szükség (pl. *indíts*, *rántás*). [...] E/2.-ben árnyalatnyi használatbeli különbséggel két alak is lehetséges: egy hosszabb, például *vár-j-ad* és egy rövidebb, például *vár-ø-d*. E/2. rövid alakjában a felszólító mód-jel: *-ø*. A *fordít-s-ad* : *fordít-s-d* típusban a felszólító mód-jel a rövid változatban is megtalálható. Az *sz/v*-s tőtípusba tartozó igék E/2. rövid alakjában a személyrag megnyúlik, például: *e-dd*, *hi-dd* (2003: 114, 117).

3.2 A kötőmód és az időjel

Véleményem szerint a kötőmód nem kapcsolódhat össze semmilyen időjellel. A *Magyar grammatika* (Keszler 2003: 108) szerint a felszólító mód csak a zéró jelen időjellel állhat. Kitér arra is az igeidő és az igemód kapcsolatának vizsgálata során, hogy:

A felszólító mód formálisan a jelen idővel kapcsolódik össze, időjelentése szerint azonban olyan eseményekre vonatkozik, amelyek a beszédidőben még nem tények.

² „Traditionally, grammars of Hungarian distinguish three moods, the indicative, the subjunctive, and the conditional (or optative)” (Farkas 1992a: 207).

Könnyű belátni, hogy egy zéró jelnek, amely csak formálisan kapcsolódik össze az általa kifejezett kategóriával, nem bizonyított a létjogosultsága.

Az is érvként szolgálhat a kötőmód jelen idővel való kapcsolata ellen, hogy a létige kötőmódú alakja a *légy*, amely a *lesz* jövő idejű alakból származik, nem pedig a *van* jelen idejű alakból. Ez a meglátás azt a későbbi felvetést támasztja alá, mely szerint habár a kötőmód nem vehet fel időjelet, szemantikailag mégis jövőidejűséget fejez ki.

Farkas (1992a) rávilágít arra, hogy a konjunktívuszi mellékmondat ideje szorosan összefügg a főmondat idejével. Ezt figyelembe véve azt feltételezem, hogy a kötőmód jele morfoszintaktikailag blokkol minden időjelet, hiszen az általa kifejezett időt a főmondati predikátum határozza meg. A főmondati predikátumhoz képest egyfajta jövőidejűséget, még be nem következettséget jelent. A beszédidőhöz képest azonban mindhárom igeidőt ki tudja fejezni.

- (1) Este kiment a konyhába, hogy főzzön egy teát.
- (2) Kimegy a konyhába, hogy főzzön egy teát.
- (3) Ki fog menni a konyhába, hogy főzzön egy teát.

Összegezve az eddigieket, azt feltételezem tehát, hogy a kötőmód nem jár időjellel, hiszen idejét a főmondati predikátum határozza meg. Ez fontos megállapítás lesz a mondatátszövődés problematikájának tárgyalásakor.

4 A kötőmód funkciója

A korábbi szakirodalom alapján megfogalmazhatom, hogy az igeen megjelenő kötőmód mindig valamilyen, a beszélő által még nem ismert igazságértékű, még be nem következett, ún. *irrealis* esemény kifejezésére szolgál. Farkas (1992a,b)-t követve azt feltételezem, hogy ezt a jelentéstartalmat részint a felszólító operátor hívja elő, részint bizonyos főmondati predikátumok. A kötőmód funkcióját úgy pontosítom, hogy Pataki (1982) és Tóth (2005) kutatásai alapján sorra veszem azokat a kontextusokat, melyek kötőmódot hívnak elő. Ide sorolom a felszólító operátort (4.1) valamint a felszólító mellékmondatot vonzó predikátumokat, melyek esetében a főige által szelektált mellékmondati felszólító operátor váltja ki a kötőmódot (4.1.1), a célhatározói mellékmondatot bevezető utalószerzőt (4.2), a konjunktívuszi mellékmondatot vonzó predikátumokat (4.3), valamint azokat a főmondati predikátumokat is, melyek akár felszólító operátort tartalmazó, akár felszólító operátor nélküli konjunktívuszi mellékmondattal állhatnak (4.4)

4.1 A felszólító operátor

Farkas (1992a) és Varga (2008) nyomán a felszólító mondatokban egy fonológiai üres imperatív operátort feltételezek, mely kötőmódú igét tartalmazó igei kifejezést szelektál.

4.1.1 Felszólító operátort tartalmazó mellékmondatot vonzó főmondati predikátumok

Direktívák: *parancsol, megparancsol, felszólít, rászól, kér, megkér, utasít, kíván, elrendel, javasol, biztat, buzdít, követel, ajánl, tanácsol, könyörög, kényszerít, kötelez, meghagy, rászorít, rimánkodik, ráhagy, mond, megmond, figyelmeztet, üzen, ír, szól, felhatalmaz.*

4.2 Célhatározói konjunktívuszi mellékmondatot előhívó utalószavak:

*azért, avégre, avége*tt – bár ezek az utalószavak gyakran nem jelennek meg testesen, mégis konjunktívuszi mellékmondatot hívnak elő.

4.3 Konjunktívuszi mellékmondatot vonzó főmondati predikátumok³

4.3.1 Racionális értékelést kifejező predikátumok

Kvalitatív értékelés: *fontos, hasztalan, felesleges, értelmetlen, alkalmas, alkalmatlan, megérdemel, megéri, idegen tőle, távol áll tőle, tűrhetetlen, butaságnak tart*;

Deontikus értékelés:

pozitív: *kell, szükséges, nélkülözhetetlen, elkerülhetetlen, elengedhetetlen, kötelesség, feladat*;

negatív: *szükségtelen, elképzelhetetlen, lehetetlen*;

4.3.2 Episztemikus értékelést kifejező predikátumok (távoli lehetőség kifejezése):

nem tudja elhinni, nem valószínű, kizártnak tartja;

4.3.3 *Engedélyezést kifejező predikátumok*: *megenged, lehetővé tesz, lehetőség van, hagy, tűr, alkalmat ad, elvár, alkalmat ad/kap rá, készen áll, joga van rá, kedve van hozzá, megoldható, nincs ellene kifogása, bátorít, támogat*;

4.3.4 *Tiltást kifejező predikátumok*: *megtilt, lehetetlenné tesz, akadályoz, megakadályoz, gátol, visszatart, óv, megóv, lebeszél, óva int, int, kímél, megkímél, véd, oltalmaz, ágál, protestál, tiltakozik ellene, mentesül, ellenez, nincs annyi eszed, szó sem lehet róla*;

4.3.5 Célt, hajlandóságot kifejező predikátumok:

pozitív: *igyekszik, törekszik, kész, képes, alkalmas, hajlik, kedve van, vállalkozik, elér, tesz róla, gondoskodik róla, hajlandó, méltó, hajt, rákényszerül, rászánja magát, elszánja magát, elfogad, beleegyezik, figyel rá, az a célja, hozzálát, azon van, készlet, megérdemel, megpróbál*;

negatív: *fél, visszariad, irtózik, képtelen, alkalmatlan, letesz, lemond, elmulaszt, tartózkodik tőle*;

4.3.6 Vágyakozást kifejező predikátumok

vágyik, vágyakozik, áhítozik, ácsingózik, szomjazik.

4.4 Felszólító vagy konjunktívuszi mellékmondatokat előhívó predikátumok⁴

4.4.1 Akaratot, óhajt kifejező predikátumok:

akar, kíván, óhajt, szeretne, vár, drukkol;

³ ld. Pataki (1982) és Tóth (2005: 177–180)

⁴ ld. Pataki (1982) és Tóth (2005: 177–180)

4.4.2 Egyéb:

ragaszkodik hozzá, gondoskodik róla, meggyőz, szorgalmaz, rávesz, rábeszél.

5 A kötőmódú mondatok szintaxisa

A kötőmódú igei állítmányt tartalmazó mondatokat két nagy csoportra osztom: a konjunktívuszi mondatokra és a felszólító mondatokra.

Konjunktívuszi mondatot akkor teszek fel a szintaxisban, hogyha az állítmányt kötőmódú ige képezi, de a mondatban nincs ImpP, azaz felszólító projekció. A felszólító operátor nélkül álló kötőmód leginkább mellékmondatokban jelenik meg. Látszólag az utasítást váró kérdések és az „El kell kezdem” típusú szerkesztésmód képez kivételt. A későbbiekben azonban kifejezem, hogy ezek is visszavezethetők egyfajta alárendelésekre.

Minden más főmondati kötőmódhoz felszólító operátor járul, így azok nem konjunktívuszi mondatok, hanem felszólító mondatok lesznek. Felszólító mondatok akár fő-, akár alárendelt mondatként is előfordulhatnak.

Konjunktívuszi mellékmondat alatt tehát azt értem, hogyha a mellékmondat igei állítmánya kötőmódú és nincs a mondatban ImpP. Az ImpP meglétét két teszttel mutatom ki a korábbi szakirodalmakra támaszkodva. Az egyik ilyen a „hogy”-teszt a másik pedig az igemódosító-teszt. A következő fejezetekben e két teszt alkalmazását mutatom be.

5.1 A „hogy”-teszt

5.1.1 A *hogy* kötőszó nem hagyható el a konjunktívuszi mellékmondatok éléről. Hipotézisem ennek magyarázatára az, hogy a kötőszó hordozza azt a [+CONJ] jegyet, melyet a főmondati predikátum bővítményétől megkíván. Tehát a konjunktívuszi mellékmondatok éléről azért nem hagyható el a kötőszó, mert elhagyása esetén nem teljesülne a főmondati predikátum [+CONJ] jegyű bővítmény iránti szelekciós igénye.

(4) *Megengedte, hazamenjek.

5.1.2 A *hogy* megjelenhet, de el is maradhat azon mellékmondatok éléről, amelyekben ImpP projekció van. Ennek oka, hogy ez esetben a kötőszó mellett az imperatív operátor is ki tudja elégíteni a főmondati predikátum szelekciós kívánalmait.

(5) Parancsolom, hogy menj haza!

(6) Parancsolom, menj haza!

5.2 Az igemódosító teszt

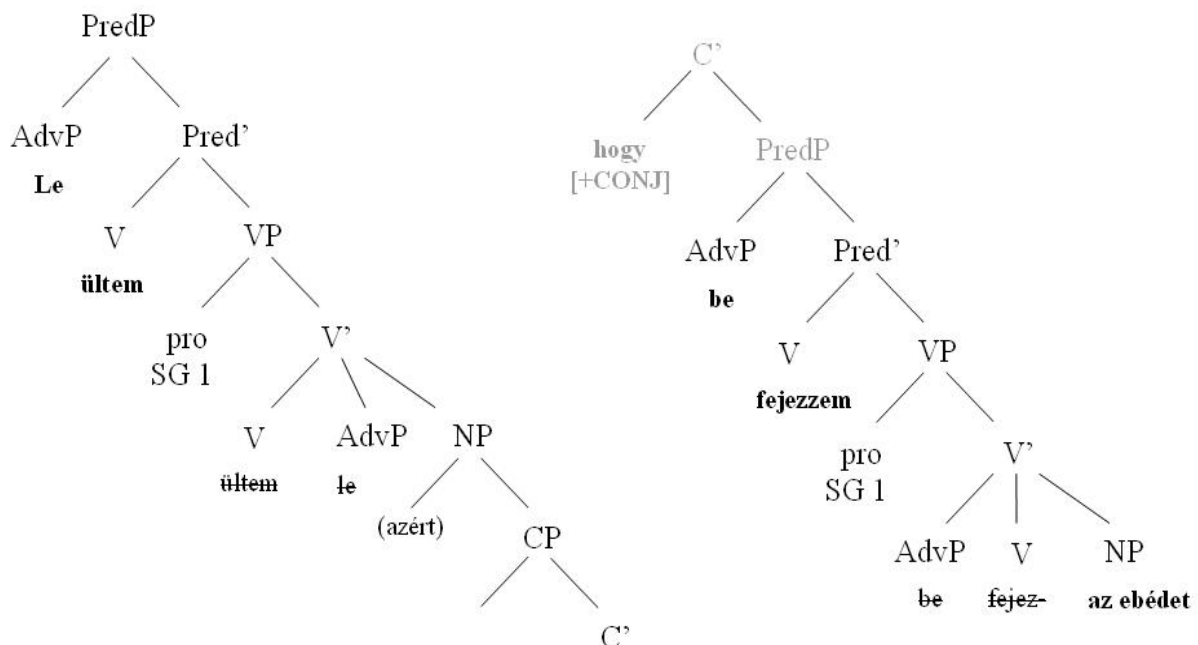
Az igemódosító teszt az inverzióval alapszik, azaz az igemódosító és az ige sorrendjének megfordulásán. A korábbi szakirodalom inverzióval mutatja ki a felszólító módot a mellékmondatokban; jelen esetben tehát az imperatív operátor meglétét. Véleményem szerint azonban ez nem elégséges feltétel. Megkötésem az, hogy csak akkor mutatható ki az inverzióval egész biztosan az ImpP, ha nem más operátor idézte elő az inverziót. Más operátor jelenlétében a „hogy”-teszt szolgál az imperatív operátor kimutatására.

Semleges konjunktívuszi mellékmondatban tehát egyenes az igemódosító és ige sorrendje. Az operátorok azonban inverziót váltanak ki. Három ilyen operátort határozok meg: a fókusz (8), a tagadást (9) és az imperatív operátort.

- (7) a) Megengedte, *(hogy) hazamenjünk.
 b) Megparancsolta, (hogy) menjünk haza.
- (8) a) Megengedte, *(hogy) csak JÁNOS menjen haza.
 b) AZT parancsolta, (hogy) csak JÁNOS menjen haza.⁵
- (9) a) Megengedte, *(hogy) ne menjünk haza.
 b) Megparancsolta, (hogy) ne menjünk haza.

5.3 A konjunktívuszi mellékmondat álló összetett mondat szerkezeti modellje

- (10) Leültem, hogy befejezzem az ebédet.

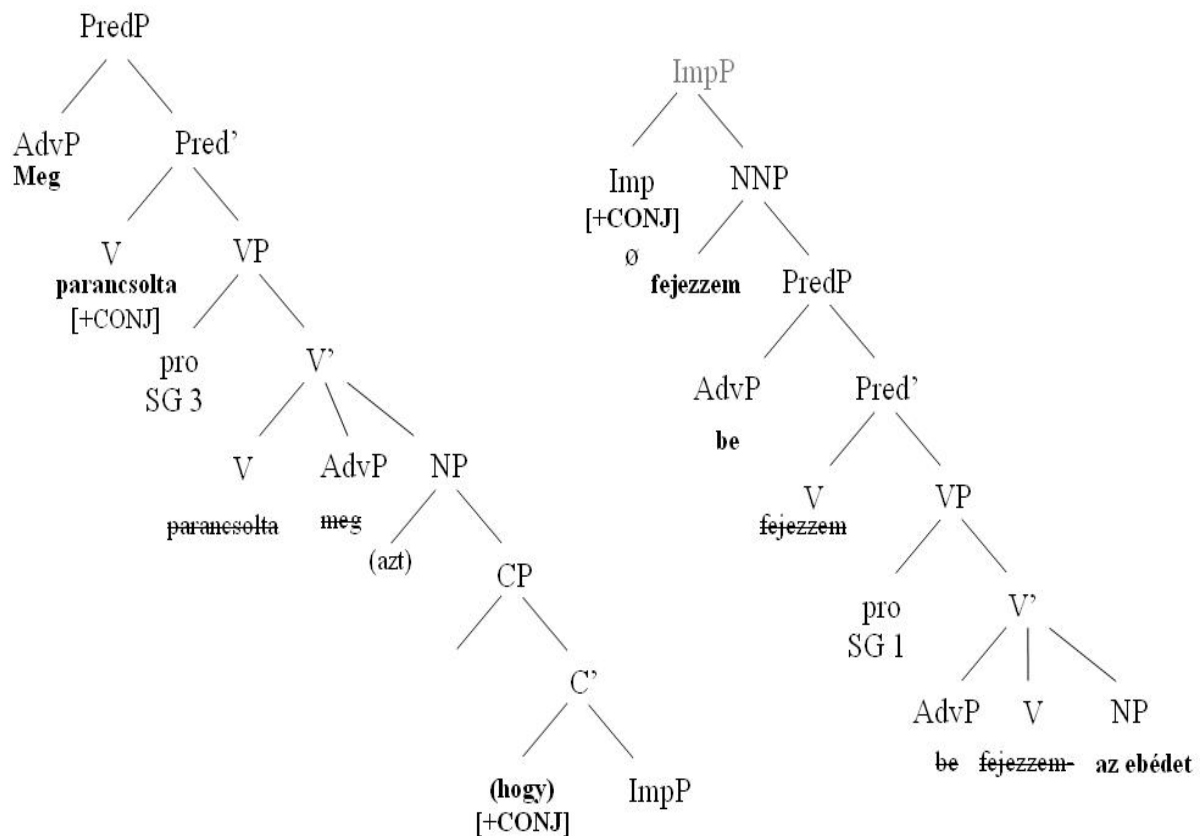

⁵ További kutatást igényel, hogy miért jobb a mellékmondati fókusz akkor, ha a főmondat is tartalmaz fókusz.

5.4 A felszólító mellékmondat álló összetett mondat szerkezeti modellje

A mellékmondat igei állítmánya nemcsak akkor áll kötőmódban, ha a főmondati predikátum vagy a főmondati célhatározói szerepű névmási fej [+CONJ] jegyű mellékmondatot szelektál. A *parancsol* és a 4. fejezetben említett többi felszólító mellékmondatot vonzó direktíva olyan mellékmondatlall bővül, melyben kötelezően megjelenik a felszólító operátor, azaz az *Imp*. Ez az *Imp* szintén kötőmódú igei projekciót szelektál. A felszólító operátor NNP-t, azaz non-neutrális frázist vonz, melynek fejébe az ige felmozog. Így fordul meg az igemódosító és az ige sorrendje. Elmondható még, hogy az *Imp* zéró alakban áll, eltekintve a „hadd” partikulától, de ezzel a problémával majd csak a 7. részben foglalkozom. Természetesen a mellékmondatban ábrázolt folyamat nagyon hasonló a felszólító operátor főmondati megjelenésére, amelyre ebben a dolgozatban nincs módom részletesen kitérni.

(11) Megparancsolta, (hogy) fejezzem be az ebédet.⁶

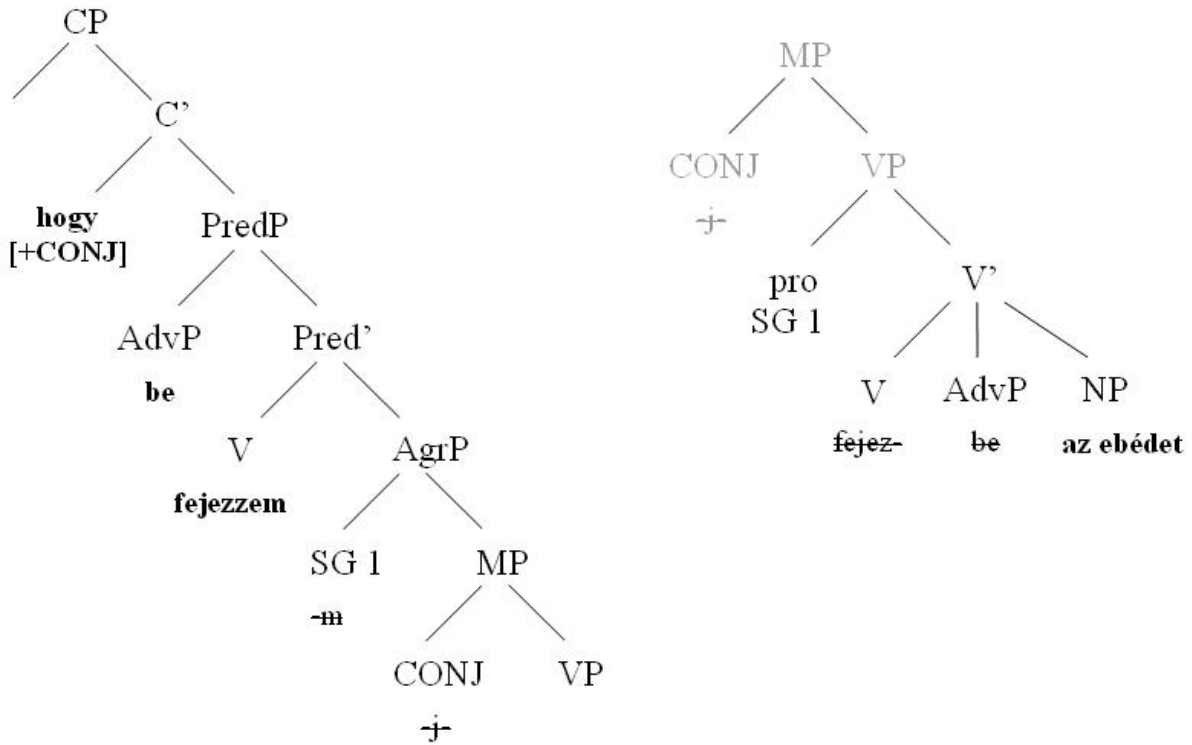

⁶ A felszólítással kapcsolatban részletesebben ld. Varga (2008).

5.5 A kötőmódú igei állítmány morfoszintaktikai ábrázolása

A kötőmód morfológiája is ábrázolható a mondat szerkezetében:

(12) ..., hogy befejezzem az ebédet.

Az MP a módot jelöli, amely morfológiailag megjelenhet az igeen. Farkas (1992a) nyomán három ilyen módot különböztet meg a magyar nyelvben: kijelentő (IND), kötő- (CONJ), és feltételes (COND) módot. Ennek a frázisnak a fején keresztül mozog fel az ige és így kapja a meg a módjelet. Az AgrP az egyeztető frázis, melynek fejpozíciója a személyragot osztja ki. Az ágrajzon megfigyelhető a tükrörelv, azaz a morfológiai szerkezet fordítottja a szintaxisénak. A PredP fejébe már a morfológiailag kész ige kerül, amely képes az igei állítmány szerepét betölteni. Látható, hogy nincs TenseP. Ez már az említett morfoszintaktikai okokból hiányzik. A kötőmód tehát blokkolja az időjelet, hiszen a konjunktívuszi mellékmondat idejét a főmondati predikátum adja.

6 A mondatátszövődés

A mondatátszövődést a korábbi szakirodalom az élőbeszéd sajátosságának, egyfajta sietségből elkövetett hibának tartotta. Gyűjtött példák alapján megfigyelhető azonban, hogy jól körülhatárolható nyelvtani szabályok korlátozzák: az univerzális grammatikából ismert hosszú operátormozgatás megvalósulása (É. Kiss, Kiefer & Siptár 2003: 158–170)

Régi megfigyelés, hogy a kijelentő módú mellékmondatokból való kiemelés (13) némileg marginális, míg a konjunktívuszi mellékmondatokkal álló összetett mondatokban a mondatátszö-

vődés jelensége nem okoz problémát (14). Kérdés, hogy miért tűnik jólformáltabbnak a konjunktívuszi mellékmondatokból való kiemelés, mint a kijelentő mellékmondatokból.

- (13) ?Borsosan_i mondta, hogy elkészíti t_i a nyulat?
 (14) Borsosan_i akarod, hogy elkészítsem t_i a nyulat?

A határozószó a mellékmondatokból lett kiemelve, ahol „t” a mellékmondati nyomot jelzi. A konjunktívuszi mellékmondatból minden bizonnyal azért tűnik jólformáltabbnak a kiemelés, mert ebben a típusú mellékmondatban hiányzik a T(ense)P projekció. Ennek oka, hogy a konjunktívuszi mellékmondat nincs a beszédidőhöz lehorgonyozva; idejét a főmondati idő határozza meg. Chomsky *Barriers* (1986) tanulmányában a TP (nála még IP) egyfajta – bár defektív – határoló kategóriát képez. Bár az újabb elméletváltozatokban a lokális és a határoló kategóriák kérdésköre kevésbé világos rendszert alkot, nincs okunk a TP-projekció határoló szerepét kétségbe vonni. (14) tehát azért elfogadhatóbb, mint (13), mert benne az igei kifejezést nem időjelet tartalmazó TP, hanem módjelet tartalmazó MP dominálja, s az MP – a TP-vel ellentétben – nem képez határoló kategóriát.

7 A „hadd” partikula

A *Magyar grammatika* a „hadd” partikuláról a következőket írja:

[...] Ez őrződött meg a *hadd* partikula + felszólító módú ige szerkezetben (*Hagyd, hogy elmenjek* > *Hadd menjek el*), így az nem is felszólítást, hanem engedélykérést (illetve engedélyezést, ráhagyást, pl. *Hadd menjen*), kívánságot, vágyat fejez ki (Keszler 2003: 107–108).

Látható, hogy egy konjunktívuszi mellékmondatot tartalmazó összetett mondat vált egyszerű mondattá. Szembetűnő azonban az inverzió, valamint az egyenes szórend rosszulformáltsága:

- (15) Hadd menjek el.
 (16) *Hadd elmenjek.

Az inverzió miatt felszólító operátor feltételezhető. Ha minimális párokban összevetjük a *hadd* partikulát és a zéró imperatív operátort, látható, hogy egyes szám első és második személyben kiegészítő megoszlást mutatnak.

	imp	"hadd"		imp	"hadd"
SG1	* Üljek le!	Hadd üljek le	PL1	Üljünk le!	Hadd üljünk le.
SG2	Ülj le!	* Hadd ülj le.	PL2	Üljetek le!	?Hadd üljetek le.
SG3	Üljön le!	Hadd üljön le.	PL3	Üljenek le!	Hadd üljenek le.

Feltevésém szerint a *hadd* partikula a felszólító operátor fonológiai teste. A felszólító operátor egyes szám első személyű alany esetén nem lehet zéró. Az is jól látható, hogy a *hadd* nem jelenhet meg egyes szám második személyben; második személyben az imperatív operátor kötelezően zéró fokon áll.

Az imperatív operátor két megjelenési formája tehát a zéró és a *hadd*. A két alaknak bizonyos fokig a funkciója is különbözik. A zéró imperatív operátorral elsősorban az egyes szám első személy (a beszélő) utasítja a második személyt (a hallgatót), míg a *hadd* partikulával szerkesztett mondatban a beszélő vár utasítást a hallgatótól. Harmadik személyben mindkét típusú felszólítás lehetséges: a beszélő maga is adhat harmadik személynek szóló utasítást (zéró operátorral: *Üljön le!/Üljenek le!*), és a hallgatótól is várhat harmadik személynek szóló utasítást (a *hadd* partikulával: *Hadd üljön le!/Hadd üljenek le!*).⁷

8 Az utasítást váró kérdések

Az utasítást váró kérdések olyan kötőmódú igét tartalmazó kérdő mondatok, melyek lehetnek konjunktívuszi kérdő mondatok (17) és felszólító operátort tartalmazó kérdő mondatok (18).

(17) Leüljek?

(18) Üljek le?

Feltételezésem szerint ezek a kérdések szintén összetett mondatokra vezethetők vissza. Olyan odaértett, de ki nem ejtett főigét feltételezek bennük, mely akár konjunktívuszi, akár felszólító operátort tartalmazó mellékmondatot megenged:

(19) (Azt akarod, hogy) leüljek?

(20) (Azt akarod, (hogy)) üljek le?

9 Az „El kell kezdem” típusú szerkesztés

Dolgozatomban eddig a köznyelvi kötőmódhasználattal foglalkoztam. Az erdélyi nyelvjárásokban és az erdélyi köznyelvben azonban létezik egy további kötőmódú igét tartalmazó mondatforma is, mely újabban a magyarországi köznyelvben is terjedőben van: az „*El kell kezdem*” mondattípus. É. Kiss (2009) elemzésében ez egyfajta „balkanizmus”, azaz a balkáni nyelvekre jellemző szerkezet. A köznyelvben a (21) és (22) alatti mondatátszövődéses szerkezetekkel fejezzük ki ezt a tartalmat:

(21) El kell kezdenem.

(22) El kell, hogy kezdjem.

(23) El kell kezdjem.

Látható, hogy az ige (22)-ben és (23)-ben egyaránt kötőmóddal áll. A *kell* ugyanis a konjunktívuszi mellékmondatot vonzó főmondati predikátumok között a pozitív deontikus értékelést kifejező predikátumok közé sorolható. A *szabad* is a *kell*-hez hasonló mondatokat állít elő.

⁷ Minthogy elhomályosult az összetett szerkezete a *hadd*-dal képzett mondatoknak, a *hadd* már nem feltétlen vált ki kötőmódot (i), épp olyan jól formált a kijelentő módú igei állítmány is (ii).

(i) Hadd üljek le.

(ii) Hadd ülök le.

- (24) El szabad kezdenem.
- (25) El szabad, hogy kezdjem.
- (26) El szabad kezdjem.

A vizsgált (23) és (26) alatti szerkezetekről elmondható, hogy nem lennének jólformáltak, ha fókusz (27) vagy negáció (28) jelenne meg bennük.

- (27) *El kell csak HOLNAP kezdjem.
- (28) *El kell nem holnap kezdjem.

Dobrovie-Sorin (2001) tüzetesebben vizsgálta a balkáni nyelvekben (albán, bolgár, görög, román) a kötőmód viselkedését. Megállapítása szerint, ha a konjunktívuszi mellékmondatból hiányzik a kötőszó, és a mondat a kötőmódú igével kezdődik, akkor a beágyazott mondat C+M+V komplexuma egyetlen fejjé olvad össze. Ilyen redukált konjunktívuszi mellékmondatból a beágyazott ige vonzatai szabadon kiemelhetők a főmondatba. Ezt tapasztaljuk a magyar: „János el kell kezdje” típusú szerkezetben is.

10 Összegzés

Dolgozatomban mellett érveltem, hogy érdemes felvenni a kötőmódot a magyar nyelvtanba. A kötőmód morfológiai kategória, amely átveszi az eddigi felszólító mód helyét. Sorra vettem, hogy mikor jelenik meg a kötőmódú ige a mondatokban. A felszólító jelentést a szintaxisban egy operátor jelzi, amely kötelezően kötőmódú igét vonz. Az olyan kötőmódú igét tartalmazó mellékmondatokat, melyekben nem imperatív operátor hívja elő a kötőmódot, hanem egy, még nem ismert igazságértékű (még be nem következett), ún. *irrealis* eseményt bevezető főmondati predikátum, konjunktívuszi mellékmondatoknak neveztem. Szerkezeti ábrákkal modelláltam a konjunktívuszi és a felszólító mellékmondatot tartalmazó összetett mondatokat és a kötőmóddal álló ige morfoszintaxisát. Megvizsgáltam a mondatátszövődés problematikáját. Azt a tényt, hogy a konjunktívuszi mellékmondatból való operátorkiemelés jelölteletlenebb, mint az indikatívuszi mellékmondatból való operátorkiemelés, abból a feltételezésből vezettem le, hogy a kötőmód megakadályozza az igeidő jelenlétét, azaz, a T(ense)P projekció kiépítését. A „hadd” partikuláról megállapítottam, hogy valójában az imperatív operátor egyik megjelenési formája. Rávilágítottam arra is, hogy a „hadd” mintegy megfordítja a zéró felszólító operátor szemszögét. Egyes szám első személyű felszólító mondatban csak a „hadd”, második személyű felszólító mondatban csak a zéró operátor, többes szám első személyben és harmadik személyben mindkét operátor használható, megjósolható jelentéskülönbséggel. Kitértem az utasítás váró kérdésekre is, melyek igéje szintén kötőmóddal áll. Legvégül megvizsgáltam az „El kell kezdjem”-típusú mondatokat, melyek egyfajta „balkanizmusok” nyelvünkben.

Irodalom

- Chomsky, Noam (1986): *Barriers*. Cambridge: MIT Press.
- Dobrovie-Sorin, Carmen (2001): Head-to-head merge in Balkan subjunctives and locality. In: Rivero, M.-L. & Ralli, A. (eds.): *Comparative syntax of Balkan languages*. Oxford: OUP, 44-73.
- É. Kiss Katalin (2009): Nekem el kell menni/el kell mennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/el kellek menni. In: É. Kiss K. & Hegedűs A. (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia*. Piliscsaba: PPKE.
- É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc & Siptár Péter (2003): *Új magyar nyelvtan*. 3. kiadás. Budapest: Osiris Kiadó.
- Farkas, Donka F. (1992a): Mood Choice in Complement Clauses. In: Kenesei István & Pléh Csaba: *Approaches To Hungarian*. 4. Szeged: JATE, 207-224.
- Farkas, Donka F. (1992b): On Obviation. In: Sag, Ivan & Szabolcsi Anna: *Lexical Matters*. Stanford: CSLI, 85-109.
- Keszler Borbála (2003): *Magyar grammatika*. 4. kiadás. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Pataki Pál (1984): A francia subjonctif és a magyar kötőmód. *ÁNyT* XV: 207-218.
- Simonyi Zsigmond (1895): *Tüzetes magyar nyelvtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tompa József (1962): *A mai magyar nyelv rendszere*. II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tompa József (1972): *Kleine ungarische Grammatik*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tóth Enikő (2003): A magyar kötőmódról. In: Hoffmann István & Kis Tamás (szerk.): *Magyar nyelvjárások XLI*. Debrecen: Magyar Nyelvtud. Intézet, 617-626.
- Tóth Enikő (2005): Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, ill. felszólító módról. In: Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok4*. Szeged: SZTE, 175-189.
- Varga Diána (2008): *A felszólító mód helye a magyar mondat szerkezetben*. Szakdolgozat.